

ŽILVINAS VAREIKIS

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

EUROPOCENTRIZMO IDEOLOGIJOS VIRSMAI VAKARŲ FILOSOFIJOJE

The Transformations of an Eurocentric Ideology
in the Western Philosophy

SUMMARY

The object of the article is the transformations of ideological and Weltanschauungs attitudes linked with the Eurocentric problem in Western philosophy. The author explicates the processes of hyperbolization of European culture and of hiperbolization of the Western scientific methodology in respect to different cultural researches. The article utilizes diverse interdisciplinary and comparativistic strategies which are applied in an analysis of complicated theoretical variations of the Eurocentric problem.

SANTRAUKA

Pagrindinis straipsnyje tyrinėjamas objektas – europocentrizmo ideologiniai virsmai, jų filosofinio pagrindimo būdai ir kai kurie esminiai pasaulėžiūrinių mąstymo nuostatų pokyčiai Vakarų filosofijoje. Iš čia kyla autoriaus užsibrėžtas tikslas – kritiškai aptarti idėjų istorijoje išryškėjusias įvairias helenomanijos ir europocentrizmo apraiškas. Straipsnis grindžiamas įvairiomis tarpdalykinėmis ir komparatyvinėmis strategijomis, kurios parankiausiai analizuojant sudėtingas nagrinėjamos problemos teorines variacijas.

ROMANTIZMO ĮTAKA EUROPOCENTRIZMO IDEOLOGIJOS SKLAIDAI

Vakarų ir Rytų civilizacijų ryšiams būdinga ne vien nesantaika ir priešinimasis įvairioms kultūrinės kitokybės formoms, bet lygiai taip pat prekybos,

kelionių metu lygiagrečiai vykęs kaimyninių tautų laimėjimų ir idėjų asmiliavimas. Antraip sakant, graikai ne tik kariavo su persais, bet lygiai taip pat į savo

RAKTAŽODŽIAI: etnocentrizmas, europocentrizmas, romantizmas, rasizmas, ideologija, tarpkultūrinės filosofija.
KEY WORDS: ethnocentricity, eurocentrism, romanticism, racism, ideology, intercultural philosophy.

mokslą ir meną įdiegė iš kitų tautų perimtas naujoves. Tačiau susiklosčiusi Europos intelektualinė tradicija, ypač romantizmo laikotarpiu, transformavo kolegialius graikų ir neeuropinių tautų santykius į opozicinę priešpriešą.

Apšvietos amžius, pasižymėjęs stabilia racionalaus mąstymo paradigma, buvo tikras kontrastas romantizmui, iškelusiam poetinį pradą, iracionalumą, nepibrėžtumą, sisteminių nuostatų atmetimą, intuityvų žmogaus dvasios pradą ir kūrybinės vaizduotės galią. Remdamiesi savitu dvasiniu polėkiu ir idėjomis, romantikai sukūrė naujus orientalistikos, senovės tyrinėjimo (vok. *Alttertumswissenschaft*) ir lyginamosios lingvistikos mokslus, padėjusius naujos Vakarų orientalistikos mokslo pakraipos pamatus. Tačiau šis mokslas ne tik skleidė nacionaliniu pagrindu susiskaldžiusios Vokietijos, Italijos visuomenių vienijimo idealus, bet lygiai taip pat palaikė kitoms kultūroms priešingą rasistinę pasaulėžiūrą. Pirmiausia turima mintyje Franzo Boppo iškelta indoeuropiečių kalbų tyrinėjimo idėja, kuri glaudžiai susijusi su „...rasistine to meto pasaulėžiūra ir dėl to sparčiai padėjusia išplėtoti indoeuropiečių arba „arijų rasės“ sąvoką.“⁵

Romantizmas yra labai sudėtingas ir nevienalytis sąjūdis, kurio gelmėse tuo pat metu formavosi daugybė skirtingų vadinamojo „romantinio orientalizmo“ projektų, iškėlusių Rytų kultūras kaip siektiną europiečių išsvajotą, kupiną didžios kūrybinės prasmės idealą, o greita – teoriškai pagrindė europocentrizmo ideologiją. Būtent dėl romantikų graikiška *barbaro–helėno* skirtis įteisinama viešajame gyvenime ir XIX a. filosofiniame diskurse. Pastaroji skirtis sudaro prielai-

das plisti tiek europocentrizmui, tiek etnocentrizmui, palaikančiam savą grupę ir tuo būdu atmetančiam svetimą grupę. O orientalizmas, užuot padėjęs pažinti kitas kultūras, atspindėjo Vakarų šalių kolonijinius interesus bei rėmė „...bendrą kultūrinį spaudimą, kuris stengėsi pabrėžti skirtumą tarp dviejų pasaulio dalių – Europos ir Azijos...“⁶

Vadinasi, romantizmo idėjų inovacijos paskatino naują europocentrizmo traktuotę. Apšvietos epochoje vyravusios europocentrinės pažiūros buvo pernelyg tiesmukiškos. Rousseau, Voltaire'as tiesiog atsisakydavo pripažinti neeuropinių tautų gyventojus visaverčiais žmonėmis, stokojančiais racionalumo ar nepatenkančiais dėl savo išorinių savybių į *hominum* kategoriją. O štai romantizmo idėjų įkvėpti akademikai neoromantizmo atgimimo laikotarpiu europocentriškus prietarus paslepia po mokslisškumo kauke. Pavyzdžiui, XIX a. antroje pusėje plėtojama Wilhelmo Wundto tautų psichologija, skirianti pirmykščius žmones ir kultūriškai labiau išprususius europiečius, ir imamas plėtoti Josepho Arthuro de Gobineau rasės mokslas, pagrindžiantis europiečių išskirtinumą tarp kitų pasaulio tautų. Pseudomokslo kūrėjas atvirai deklaravo, kad neeuropinių tautų individai „nepasižymi aukštu intelektu ar kultūringomis manieromis.“⁷ Racionalaus argumentavimo tvarka Gobineau helenistinę savo / svetimo opoziciją ir senuosius Europos kultūrinius prietarus neeuropinių tautų atžvilgiu susiejo į visumą atverdama kelius XX a. rasizmo ir kraštutinio nacionalizmo reiškiniams. Kas sukuria romantizmo laikotarpio europocentriškus prietarų akademinę maskuotę?

Iš pirmo žvilgsnio ši akademinė europocentrizmo prietarų maskuotė romantizmo laikotarpiu kyla iš romantikų iracionalizmo, kadangi „...švietėjų ir romantikų koncepcijos dar nebuvo paremtos griežtais jos principais. Rytų civilizacijose pirmiausia buvo ieškoma į europinės kultūros formas panašių apraiškų. Tokį supaprastintą požiūrį nulėmė tai, kad žmogaus pažinimas visada remiasi jau žinomomis struktūromis.“⁸ Antanas Andrijauskas aiškina europocentrines romantikų pažiūras jų nenuoseklumu ir bendromis mąstymo tendencijomis, o ne nesąmoningu noru pagrįsti iš europocentrizmo kylančius rasizmo, kolonializmo idėjinius mechanizmus.

Antra vertus, akivaizdu, kad būtent tie patys romantikai, kurie įkvėpė ir vakarietišką orientalizmą, sukūrė taip pat helenomaniją, iškeliančią pozityvią Graikijos praeitį ir sumenkinančią kitas kultūras bei tuo būdu neigiančią jų praeities laimėjimus. Vadinasi, romantizmo laikotarpio europocentrizmas ne tiek yra susijęs su bendražmogiškais pažinimo struktūromis, kaip teigia Andrijauskas, kiek liudija dėsninę idėjų istorijos tendenciją: romantizmo laikotarpio europocentrizmas yra nuosekliai iš Švietimo amžiaus idėjų kylanti pažiūrų sistema, kuriai romantikai suteikė estetinio patrauklumo ir dovanojo akademinį statusą bei respektabilumą.

EUROPOCENTRINIS RASIZMAS IR JO PRIEŠNUODŽIAI

Mūsų anksčiau mestas žvilgsnis į Vakarų filosofijos istoriją atskleidžia europocentrinės pasaulėžiūros esmę – hiperbolizuojamos Europos kultūros ir jos suformuoto mokslinio, filosofinio instrumentarijus, meninės kultūros ir pan. išskirtinumo nekritišką aukštinimą kaip nepasiekiamo idealo perkėlimą anapus europinio arealo ribų į kitų civilizacinių pasaulių kultūras, jų mąstymo, religijos, etikos, meno ir pan. tradicijas dažnai neatsižvelgiant į konkrečios šalies kultūrinę specifiką, istoriją ar konkrečių sociokultūrinių grupių gyvenimo būdą.

Iš tikrųjų įvairios pasaulio kultūros pasižymi prietarų prisotintomis nuostatomis kitaip atrodančių ir besielgiančių žmonių atžvilgiu, ir Vakarų civilizacijos kūrėjai nepajėgė išvengti etnocentriniams požiūriams būdingo tendencingumo. Šis kitokybės aspektų nesuvokimas yra bet

kokio rasizmo šaknis. Vadinasi, rasizmas yra ne atskiro regiono ar žemyno bėda, bet tai yra transkontinentinė problema: esama skirtingų šios ideologijos formų, nukreiptų prieš baltuosius, azijiečius ar juodaodžius skirtingose pasaulio dalyse. Dėl šios priežasties „europocentrinio rasizmo“ terminas, sukurtas austrų kultūros filosofo Franzo Wimmerio, apibūdina europinės akademinės filosofijos istorijos rašymo tradicijos tendencingumą, užuot pabrėžęs socialinių rasizmo problemos aspektų išskirtinumą. Vis dėlto, be humanistinio europocentrinio rasizmo turinio, pasižyminčio istorinėmis bei kultūrinėmis problemomis, europocentriniam rasizmui būdingi bruožai išryškėja tautų ir valstybių socialiniuose santykiuose. Straipsnio autorius tyrinėja europocentrinį rasizmą, europocentrizmo ideologijos susidarymo prielaidą

gvildendamas pastarosios tendencijos bruožus ir ieškodamas priešnuodžių kovoti su šia problema.

Romantizmo laikotarpiu įtvirtintas antikinės kultūros kultas suteikė europocentrizmo ideologijai orų akademinį statusą. Ši aplinkybė paskatino nekritišką Švietimo amžiaus prietarų plėtotę ir suteikė filosofijos istorijai europocentrinio rasizmo pobūdį. Vokiečių kultūros filosofas Wilhemas Halbfassas išskiria dvejopas šios tendencijos pakraipas: „1) Rytų pasaulis atskiriamas nuo Europos filosofijos istorijos; 2) Rytų regionų filosofijai netaikoma filosofijos sąvoka.“⁹ Vadinasi, europocentrinis rasizmu persmelkta filosofijos istorija priima arba atmeta konkrečią filosofijos tradiciją kritiškai nediskutuodama dėl jos ištakų ar panašaus skirstymo pagrindo. Ši kertinė europocentrinio rasizmo nuostata primena etnocentrizmą, pripažįstantį tik tam tikros kultūrinės ar socialinės grupės pozicijai bei privilegijas. Pavyzdžiui, galima laikyti kultūrinio prietaro, kad antikinė filosofija yra autentiška filosofija, turinti aiškius racionalistinius pamatus, o štai Rytų filosofija daugiau atspindi tų šalių religinę mintį nei išplėtotas abstraktaus mąstymo sistemas. Tačiau tokiu būdu viso labo ignoruojami faktai, kad daug anksčiau, nei graikai sukūrė dialoginį mąstymą, Indijoje jau egzistavo logikos ir metafizikos filosofinės mokyklos, o Kinijoje panašiu laiku, kaip ir Graikijoje, klestėjo racionalistinė konfucianizmo filosofija. Tačiau kitaip nei etnocentrizmas, pasiliekančias prie siaurų grupinių interesų ir ignoruojantis kultūrinės kitokybės klausimo sprendimą, europocentrinis rasizmas siekia paneigti dar ir kultūrinę

įvairovę teigdamas vienos filosofijos istorijos rašymo tradicijos negincijamą teisingumą ir pranašumą.

Halbfasso pateikiamas europocentrizmo konceptas leidžia suvokti tam tikrą jau susiformavusios mokyklinės filosofijos istorijos pasakojimo konstravimo dirbtinumą. Lietuvos aukštosiose mokyklose filosofijos įvadai iš esmės yra grindžiami Tatarikewicziaus, Anzenbacherio filosofinės historiografijos medžiaga, atspindinčia kontinentinės filosofijos raidą ir jos idėjų modifikacijas Naujojo pasaulio filosofijose. O štai Rytų tautų filosofija paprastai aptariama specialiaame kurse išryškinant Rytų ir Vakarų pasaulėžvalgų skirtingumą: „Europocentrizmas padalina pasaulį į „Vakarų ir į tai, kas atlieka“, – kalbą paruošdamas dvinarei hierarchijai pataikaujančiai Europai: *mūsų* tautos, jų „gentys“, *mūsų* religijos – jų „prietarai...“¹⁰ Viena vertus, binarinio mąstymo sukurti rasiniai terminai bei apibūdinimai nėra absoliutūs. Jie priklauso nuo autoriaus, nuo laikotarpio ir nuo įvairių istorinių aplinkybių. Dėl šios priežasties turi būti atsižvelgta į bet kurios binarinės skirties turinčios antikinės distinkcijos – „kultūringi žmonės / barbarai“ – reliatyvumą. Šios skirties paprasčiausiai nepripažįsta tie, kurie yra vadinami barbarais, nes jie save laiko konkrečios tautos ar genties atstovais. Skirties implikacija lygiai taip pat išreiškia rasinių kategorijų reliatyvumą ir ribotumą. Priklausymas kuriai nors rasei nereiškia kultūrinio ar ekonominio tos rasės pranašumo. Pietų Korėja, Pietų Afrikos Respublika ar Kinija yra ne mažiau kultūringos nei baltosios rasės atstovų apgyvendintos valstybės. Galiausiai tai

reiškia, kad binarinis mąstymas viso labo pateisina europocentrinį rasizmą, kuris „...yra šiuolaikinio pasaulio anachronizmas, prieštaraujantis moksliniam žmogaus pažinimui ir kultūros istorijos faktams, liudijantiems, jog daugelį šimtmečių vadinamoji „aukščiausia“ baltoji rasė buvo barbarai ir kultūros pasiekimus savinosi iš kitų rasių.“¹¹

Neatsitiktinai vienas autoritetingiausių tarpkultūrinės filosofijos atstovų austras Franzas Wimmeris programiniame veikale *Tarpkultūrinė filosofija* sulaužo europocentrinės filosofijos istorijos rašymo tradiciją ir atveria naujus tyrinėjimo kelius filosofijos istorijai. Wimmeris šiame veikale pateikia priešnuodį prieš europocentrinį rasizmą – kritinį filosofijos istorijos permąstymą. Austrų filosofo manymu, nevalia „...neatsižvelgus į rasizmą, priimti tezės, konstatuojančios vienintelės europinės filosofijos susiformavimą. Europinės filosofijos rasizmas tęsiasi nuo XIII a. pradžioje Christopho Augusto Heumannso pateiktų išsamių *klimato nulemtų mąstymo būdų* aiškinimų, tuo remiasi Hume'o ar Kanto iki pat Lucieno Lévy-Bruhlio protoingo ir atsilikusio mąstymo skirtis, pratęsianti nenutrūkstantą tos pačios idėjos ryšį (...), paremtą paplitusiu prietarų: žmogaus proto normalus pavidalas yra *baltas, krikščioniškas ir vyriškas*.“¹² Wimmerio kritinė refleksija yra negailestinga tiek autoritetų, tiek eilinių filosofų išvalgomis, ignoruojančioms kultūrinę įvairovę ir palaikančioms rasizmą. Dėl šios priežasties minėtoje ankstyvojoje germaniškos tarpkultūrinės filosofijos apybraižoje išryškunami neeuropinių kultūrų Kito bruožai, prieštaraujantys europocentri-

nei ideologijai tarnaujančios filosofinės istoriografijos reprezentacijoms.

Be kritinio filosofijos istorijos tradicijos apmąstymo, kitas radikalus priešnuodis nuo europocentrinio rasizmo yra antirasistinio tarptautinių diskusijų forumo įsteigimas. 1992 m. indų filosofas Ramas Adharas Mallis įkūrė Tarpkultūrinės filosofijos draugiją (vok. *Gesellschaft für interkulturelle Philosophie*), kurios pagrindiniai centrai veikia Vienoje ir Kiolne. Draugija skleidžia tarpkultūrinės filosofijos idėjas, organizuoja tarpkultūrinės filosofijos problematikai skirtus seminarus, kovoja su europocentrinio rasizmo grėsme. Draugijos steigėjas Mallis šios draugijos įsteigimo proga pabrėžė tarpkultūrinės filosofijos specifiką ir pagrindė europocentrinio rasizmo kritikos būtinybę: „Pozityvia prasme tarpkultūriškumas apibūdina kultūrinę filosofinę poziciją, nuostatą ir požiūrį. Šis požiūris lydi visas kultūras ir filosofijas tarsi šešėlis drausdamas šioms kultūroms likti visiškai pasyvioms. (...) Taip suprantamas tarpkultūriškumas įgyja tokius metodinius bruožus: jis neturi privilegijų jokiai sąvokų sistemai, be to, jis menkai tevertina kultūras pagal jų teorinę raidą. Jis nesureikšmina vienos kultūros ar mąstymo tradicijos bei rimtai vertina visas „filosofijas ir kultūras“. Tarpkultūrinio požiūriu filosofijos studijavimas yra anapus visų azijinių, europinių, afrikietišku ar Lotynų Amerikos išskirtinumų.“¹³ Vėlesniuose savo veikaluose Mallis pagrindė šią tarpkultūrinės filosofijos antidiskriminacinę nuostatą kitų kultūrų atžvilgiu nuolat pabrėždamas, kad į mokslinius svarstymus būtina įtraukti visus įmanomus įvairių kultūrų mąstymus vertinant juos kaip lygiaverčius.

Siekdamas įtvirtinti šią antidiskriminacinę nuostatą skirtingų kultūrų atžvilgiu, Mallis prabyla apie filosofavimą, pagrįstą itin įvairių idėjų sistemų koegzistavimu „beviečio lokalumo“ (vok. *orthaften Ortlosigkeit*) mąstymo erdvėje, kuriame nelieka opozicinės iliuzijos „... priešybių, kylančių iš noro ir neapykantos...“¹⁴ atžvilgiu. Mallio ὀξύμωρον (sen. gr. sąmojingai kvaila) filosofinio humoro, artimo Zenono paradoksų kritinei dvasiai ar senovės indų išminčiai, atskleidžiančiai dichotominio mąstymo ribotumą, forma atspindi taip pat vieno iš klasikinio daoizmo autoritetų Zhuangzi filosofavimo 道 (kin. dào – metodas, kelias) stilių. Zhuangzi tyrinėjimo kelias „...nėra susekamas per klausimus, nes jokie klausimai nepateikia atsakymų.“¹⁵ Tuo būdu jis iškelia individualaus mokslininko ar menininko patirties neprilygtamumą konkrečioje akademinėje ar

meninėje veikloje ir kartu pozityviai kritikuoja opozicinio mąstymo ir vartojamos kalbos ribotumą, pripažindamas kūrybinės ištakos, kylančio iš paties kūrimo proceso, atliekamo tam tikroje veikloje, nenusakomumą. Mallio „beviečio lokalumo“ oksimoronas, kaip ir Zhuangzi kūrybinis nekalbinis metodo pobūdis kreipia neprisirišti prie konkrečios filosofinės tradicijos, kadangi kalbinių sąvokų turinys ir autentiškas filosofavimo būdas keičiasi priklausomai nuo gyvenimo situacijos. Taigi tarpkultūrinio mąstymo kritinė nuostata, tarptautiniai diskusijų forumai, nagrinėjantys europocentrinio rasizmo problemas, ir individualios kūrėjo laisvės kultivavimas moksliniame darbe yra pagrindiniai priešnuodžiai, nukenksinantys europocentrinį rasizmą, kylantį iš nekritiškai suvokiamos antikinės filosofijos hiperbolizavimo.

IŠVADOS

Pirma, glaustai aptarus įvairias europocentrizmo apraiškas Vakarų filosofijoje, galima konstatuoti šios pasaulėžiūros užsisiklendimą siauroje antikos ir Vakarų civilizacijų vertybių ir simbolių sistemos erdvėje, formuojantį iškreiptą požiūrį į žmonijos kultūros ir filosofinės minties raidos istoriją. Iš čia kyla tendencingų hierarchinių principų įtraukimas į lyginamąją skirtingų mąstymo tradicijų analizę. Pirmiausia akivaizdu, kad europocentrizmas filosofijos idėjų istorijos tyrinėjimuose pirmiausia yra nedaug ką su tikru moksliniu korektiškumu turintis ideologinis reiškinys, tiesiogiai susijęs su Vakarų ekonominės, politinės ir karinės galios

iškilimu pastaraisiais šimtmečiais, taip pat su rasizmu, kultūriniais prietarais, antihumanistiniais tendencingais požiūriais, nukreiptais prieš kitoniškumą.

Antra, europocentrizmo nuostatų sklaida Vakarų filosofijoje tiesiogiai siejasi su Apšvietos amžiuje Vokietijoje suformuota ir Hegelio filosofijos istorijos tekstuose konceptualiai pagrįsta helenomanijos mitologija arba, kitais žodžiais tariant, antikinės kultūros besąlygiško pranašumo mitu, kuris, susidūręs su didingų Azijos ir kitų kontinentų civilizacijų vertybių ir simbolių pasauliu, prarado savo išskirtinumą ir argumentacinę galią. Vakaruose plėtojantis komparaty-

vizmo idėjomis, ne tik augo dėmesys Rytų tautų mąstymo tradicijų pažinimui, tačiau ir Rytų tautų filosofinių idėjų pažinimui, kuris nuo Duperrono, Schopenhauerio laikų iki vakarietiško logocent-

rizmo, dualizmo principus neigiančio Heideggerio ir prancūzų postmodernizmo filosofijos išgalėjimo nuėjo ilgą kelią, kol XX a. septintajame dešimtmetyje jie jau buvo galutinai nuvainikuoti.

Literatūra ir nuorodos

- ⁵ Martin Bernal, *Black Athena/ The Afroasiatic Roots of Classical Civilization*. New Jersey: Rutgers University Press, 1991, p. 224.
- ⁶ Edward W. Said, *Orientalizmas*. Iš anglų k. vertė V. Davoliūtė, K. Seibutis. Vilnius: Apostrofa, 2006, p. 262.
- ⁷ Arthur de Gobineau, *The inequality of human races*. Iš prancūzų k. vertė A. Collins. London: Wilhelm Heinemann, 1915, p. 154.
- ⁸ Antanas Andrijauskas, *Lyginamoji civilizacijos idėjų istorija*. Vilnius: Vilniaus dailės akademija, 2003, p. 94.
- ⁹ Wilhelm Halbfass, *Indien und Europa*. Basel: Schwabe Verlag, 1981, p. 173.
- ¹⁰ Ella Shohat, Robert Stam, *Unthinking Eurocentrism /Multiculturalism and the Media*, p. 2.
- ¹¹ Antanas Andrijauskas, *Kultūrologijos istorija ir teorija*. Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2003, p. 158.
- ¹² Franz Wimmer, *Interkulturelle Philosophie*, p. 34.
- ¹³ Ram Adhar Mall, Dieter Lohmar, *Philosophischen Grundlagen der Interkulturalität*. Amsterdam–Atlanta: Rodopi, 1993, p. 2.
- ¹⁴ *Bhagavad-Gita*. Iš sanskrito k. vertė S. S. B. S. Prabhupada. The Bhaktivedanta Book Trust, 1990, p. 369.
- ¹⁵ Zhuangzi, *The Essential Writings with selections from traditional commentaries*. Iš kinų k. vertė B. Ziporyn. Indianapolis: Hackett Publishing Company, 2009, p. 90.